

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Федоренко Яніна Анатоліївна

УДК 94 (477) «1991/2014»-058.232.6

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ
ПЕРЕТВОРЕННЯ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ
ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Черкаси – 2016

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького Міністерства освіти і науки України

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
Морозов Анатолій Георгійович,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
завідувач кафедри археології та спеціальних
галузей історичної науки

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Каденюк Олександр Степанович,
Подільський державний аграрно-технічний
університет, професор кафедри історії, філософії
та права

доктор історичних наук, професор
Падалка Сергій Семенович,
Інститут історії України НАН України,
провідний науковий співробітник
відділу новітньої історії і політики

доктор історичних наук, професор
Романюк Іван Миронович,
Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла Коцюбинського,
завідувач кафедри історії та культури України

Захист відбудеться «29» червня 2016 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д. 73.053.01 у Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького за адресою: 18031, м. Черкаси, бул. Шевченка, 81, кім.211

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (18031, м. Черкаси, вул. Університетська, 22).

Автореферат розіслано «27» травня 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор історичних наук, професор

Н.І. Земзюліна

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Одним із пріоритетних напрямів внутрішньої політики є забезпечення підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва, що сприятиме зміцненню продовольчої безпеки України. Апріорі сільське господарство нерозривно пов'язане з розвитком українського села. Тому від реформ, що відбувалися у цій сфері протягом усієї історії нашої держави, залежало не тільки зростання економічного потенціалу агросектору країни, а й добробуту сільського населення.

З проголошенням державної незалежності у 1991 р., у сільському господарстві розпочалися масштабні суспільно-політичні та соціально-економічні трансформації. Вони зумовили кардинальні перетворення в українському селі. Насамперед у сільськогосподарському секторі відбувалося становлення ринкових відносин, змін зазнала демографічна ситуація, колгоспно-радгоспне господарювання поступилося фермерському та одноосібному селянському тощо.

Водночас, під час реформування мали місце упущення, недоліки. Це призвело до затягування у вирішенні багатьох життєво необхідних соціально-економічних проблем мешканців села.

Ситуація почала змінюватися на початку 2014 р., коли після Революції Гідності Україна обрала нові пріоритети внутрішньої й зовнішньої політики. Активна співпраця з Європейським Союзом стала одним із них. Саме тому у внутрішній політиці України здійснюються заходи, спрямовані на поглиблення співпраці між Україною та Європейським Союзом, зокрема, і у сфері аграрного сектору. Про це свідчить проведення регулярних засідань Діалогу Україна ЄС з аграрних питань. Це дає змогу систематично, конструктивно обмінюватися корисною інформацією та вивчати досвід ЄС з актуальних питань для розвитку аграрного сектора України. В Угоді про асоціацію між Україною та ЄС представлено окремий розділ «Сільське господарство та розвиток сільської місцевості».

Для успішної інтеграції сільського сектору нашої країни в економічний простір Європейського товариства необхідно виробити політику, спрямовану на перетворення українського села в потужний аграрний центр Європи. Виконання цього завдання також потребує узагальнення реформаторського досвіду 1990-х – початку XXI ст. в аграрному секторі України. Це стане у нагоді під час реалізації економічної євроінтеграції України.

Отже, обрана для дослідження тема має науково-практичне, загально-гуманітарне та суспільно-політичне значення. Цим і зумовлено її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано згідно з науковою проблематикою кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Вона органічно пов'язана з темою наукового пошуку Науково-дослідного інституту селянства Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького «Історичні форми ментальності, соціально-економічної та громадсько-політичної організації українського селянства» (номер державної реєстрації 01020006796).

Об'єктом дослідження є українське село за умов незалежності.

Предмет дослідження – соціокультурні трансформації в українському селі.

Хронологічні межі дисертації охоплюють 1991 – 2014 р. Вибір нижньої хронологічної межі умотивовано проголошенням незалежності України, початком трансформацій в українському селі; верхньої – Революцією Гідності, переходом нашої держави на інший щабель розвитку з пріоритетом євроінтеграційних орієнтирів.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію України в окреслений хронологічний період.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі аналізу залучених до дисертації джерел, досягнень історіографії, оперуючи новітніми принципами і методами науково-історичного пізнання, дослідити суспільно-політичні та соціально-економічні трансформації в українському селі у 1991-2014 рр.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **дослідницьких завдань**:

- з'ясувати стан наукового вивчення проблеми, рівень і повноту забезпечення її джерельної бази, окреслити науковий інструментарій;
- охарактеризувати висхідні засади реформування аграрного сектору економіки, формування системи ринкових відносин на селі;
- висвітлити реструктуризацію колгоспно-радгоспної системи, створення і розвиток нових організаційних форм підприємництва;
- проаналізувати екологічні аспекти господарювання на землі;
- розкрити соціальні трансформації в українському селі;
- вивчити демографічні зміни і міграційні процеси в сільській місцевості;
- висвітлити стан та особливості розвитку культурно-побутової інфраструктури сучасного села.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що:

- на основі критичного переосмислення здобутків попередників та аналізу широкого кола історичних джерел вивчено суспільно-політичні та соціально-економічні перетворення в українському селі протягом 1991 – 2014 рр.;
- досліджено трансформації системи агровиробництва в 1991– 2014 рр. та показано загальні й специфічні особливості реалізації аграрної та земельної реформ на сучасному етапі. З'ясовано, що характерним явищем для першого десятиліття ХХІ століття стала концентрація землі шляхом оренди в руках окремих фізичних та юридичних осіб, що призвело до появи потужних агрохолдингових структур;
- розкрито технологічні переваги та соціальні загрози агрохолдингів в аграрному секторі економіки України. До позитиву зараховуємо належну опіку про предмет свого господарювання – земельні ресурси, до соціальних загроз – поширення безробіття з-поміж сільського населення;
- проаналізовано розвиток фермерських та особистих підсобних господарств протягом досліджуваного періоду. Зокрема, встановлено, що позитивно на успішне функціонування цих організаційних форм господарської діяльності наприкінці першого – на початку другого десятиліття ХХІ століття впливала державна

підтримка. Водночас її обмеженість не сприяла повній реалізації фермерського потенціалу;

- обґрунтовано, що у співвідношенні «прибутковість – безпека в сільському господарстві» перевага надається саме прибутковості, оскільки переважна кількість сучасних сільськогосподарських підприємств здебільшого ігнорує закони ведення раціонального землеробства та намагається отримати якомога більші прибутки, не дбаючи про земельні ресурси;

- у контексті дослідження перспективних напрямів пошуку виходу із складної екологічної ситуації показано стратегічні перспективи ведення органічного землеробства і тваринництва для відновлення екобезпеки сільської місцевості;

- поглиблено вивчення демографічної ситуації у селах України в 1991 – 2014 рр., а також внутрішніх й зовнішніх міграційних процесів у сільській місцевості, які стали реакцією на погіршення рівня життя та зростання бідності сільського населення;

- простежено динаміку розвитку культурно-побутової інфраструктури у селах України. Доведено, що проведення медичної та освітньої реформ принесло лише додаткові труднощі для селян.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що висновки, узагальнення, представлені у роботі, значно розширюють сучасні знання з новітньої історії України загалом і аграрної історії зокрема. Матеріали дослідження стануть у нагоді під час підготовки узагальнювальних праць із історії України, регіональної та аграрної історії. Фактичний матеріал, основні положення дисертації можна залучати до підготовки навчальних посібників, читання спецкурсів у вищих навчальних закладах. Основні висновки дисертації становлять інтерес для науковців, працівників аграрного сектора економіки.

Апробація результатів дослідження. Основні положення роботи обговорено на засіданнях кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Загальну концепцію дослідження відображено у повідомленнях автора на IX Всеукраїнському симпозіумі з проблем аграрної історії (м. Черкаси, 2012 р.), Всеукраїнській науково-

практичній конференції «Україна і світ: проблеми історії» (м. Маріуполь, 2014 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми технічних та соціально-гуманітарних наук у забезпеченні діяльності служби цивільного захисту» (м. Черкаси, 2014 р.), X Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Науковий простір Європи – 2014» (м. Перемишль, Польща, 2014р.), X Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Ключові проблеми сучасної науки – 2014» (м. Софія, Болгарія, 2014 р.), X Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Бъдещите изследвания – 2014» (м. Софія, Болгарія, 2014 р.), міжвузівській науковій інтернет-конференції «Гуманітарний дискурс суспільних проблем: минуле, сучасне, майбутнє» (м. Черкаси, 2014 р.), XI Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Стратегічні питання світової науки – 2015» (м. Перемишль, Польща, 2014 р.), XI Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Наука і технології: крок в майбутнє – 2015» (м. Прага, Чехія, 2015 р.), XI Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Сучасний науковий потенціал – 2015» (м. Шелфілд, Великобританія, 2015р.), XI Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Найновіші наукові досягнення – 2015» (м. Софія, Болгарія, 2015 р.), XI Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Наукова думка інформаційного століття – 2015» (м. Перемишль, Польща, 2015 р.), XI Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Дні науки – 2015» (м. Прага, Чехія, 2015 р.) XI Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Наука без меж – 2015» (м. Шелфілд, Великобританія, 2015 р.).

Публікації. Результати наукового пошуку відображено в індивідуальній монографії (17,6 др. арк.), у 25 наукових фахових статтях (2 – надруковано в іноземних наукових виданнях, 23 статті – у вітчизняних фахових виданнях, 4 з яких у виданнях, внесених до міжнародних наукометричних баз). Загальний обсяг публікацій становить 30 др. арк.

Обсяг і структура роботи зумовлені метою, завданнями, проблемно-тематичним принципом дослідження. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, вісімнадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та

літератури (667 позицій). Загальний обсяг дисертації – 458 сторінок, основного тексту – 384 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт і предмет дослідження, хронологічні й територіальні межі, сформульовано мету і завдання, окреслено наукову новизну і практичне значення роботи, повідомлено про її апробацію.

У першому розділі **«Стан наукової розробки теми, джерельна база, теоретико-методологічні засади дослідження»**, який складається з трьох взаємопов'язаних підрозділів, проаналізовано історіографію, джерельну базу дослідження, обґрунтовано його науковий інструментарій.

У підрозділі 1.1 **«Історіографія проблеми»** з'ясовано стан наукового вивчення теми.

Беручи за основу сучасні методологічні орієнтири, зважаючи на специфіку обраної нами теми, в історіографії з історії суспільно-політичних та соціально-економічних перетворень в українському селі доби незалежності нами виокремлено такі періоди: 1) 1991 р. – 2000 рр.; 2) 2001 р.– 2014 рр. У кожному з періодів розмежовуємо напрацювання вітчизняних та зарубіжних істориків.

З проголошенням незалежності України та початковим етапом реформування аграрного сектору увага науковців різних профілів (істориків, економістів, соціологів тощо) до цієї галузі значно зросла. Не буде перебільшенням зазначити, що аграрна історія стала одним із провідних напрямів вітчизняної історії.

Проведення реформ у сільськогосподарському секторі потребувало теоретичного та історичного підґрунтя. Це і спричинило появу низки публікацій відомих українських істориків Л.Ю. Беренштейна, П.П. Панченка, О.С. Каденюка¹, що стосувалися досліджень новітньої аграрної історії.

¹ Беренштейн Л. Ю. Проблеми соціального розвитку українського села в умовах ринкової економіки [Текст] / Л. Ю. Беренштейн // Науковий вісник Національного аграрного університету. – 1997. – Вип.1. – С.202–210. Панченко П. П. Аграрна політика держави і соціальні зміни на селі [Текст] / П. П. Панченко // Україна незалежна. Сторінки історії. – Київ. – 1995. – 296 с. Панченко П. П. Україна: друга половина ХХ ст.: Нариси історії [Текст] / П. П. Панченко–К.: Либідь, 1997. – 350 с. Панченко П. П., Шмарчук В. А. Аграрна історія України [Текст] / П. П. Панченко, В. А.

У другій половині 1990-х рр. з'являються колективні монографії. Їхні автори не тільки визначили суть, напрями та шляхи здійснення реформ в аграрному секторі економіки сучасної України, а також з'ясували їхні політичні та соціально-економічні наслідки для українського села. Так, спільними зусиллями науковців досліджено початкові етапи проведення реформ в аграрному секторі, з'ясовано організаційні заходи, котрі їм передували, розглянуто питання щодо розвитку виробничих відносин в аграрному секторі внаслідок реорганізації колективних сільгосппідприємств та щодо утвердження нової інфраструктури в сільській місцевості України.

Результати історико-економічних, теоретичних і науково-практичних досліджень із сільського господарства, вивчення проблем, які стосуються аграрної історії держави, присутні й у наукових пошуках економістів-аграрників. Ними здебільшого висвітлено розвиток сільського господарства з позиції історизму.

Початок ХХІ століття позначений посиленням інтересу науковців до проблем українського села. З'явилася низка публікацій, в яких з'ясовано окремі аспекти суспільно-політичних та соціально-економічних перетворень у сільському господарстві. Зокрема, в цей період було видані колективні праці сучасних істориків-аграрників «Історія українського селянства», «Історія формування української моделі розвитку сільського господарства (з найдавніших часів до сьогодення)», «Аграрні проблеми подальшого розвитку аграрного сектора економіки України».

Розвиток нових організаційних форм господарювання, соціально-економічні параметри змін, екологічна ситуація стали предметом вивчення українських істориків В.В. Нечитайла, С.С. Падалки, М.М. Ігнатенко, Л.В. Ковпак, М.С. Татаревської та інших авторів.

Становленню нового українського села присвячено дисертаційні роботи В.В. Нечитайла, М.В. Болотських, С.М. Живори, Т.М. Мельничук, А.С. Попова, Т.Г. Советської.

Українське село періоду незалежності стало предметом уваги і представників зарубіжної історіографії. Однак зарубіжними науковцями (наприклад, Д. Скот та Д. Хоскінг) лише побіжно висвітлено ситуацію, яка склалася в агропромисловому секторі України на початку 1990-х років, у контексті вивчення історичного розвитку СРСР².

Таким чином, враховуючи здобутки істориків у вивченні суспільно-політичних та соціально-економічних перетворень в сільському господарстві України доби незалежності, констатуємо, що більшість із ґрунтовних досліджень, особливо історичних, стосується окремих, дотичних питань, співзвучних із нашою темою дослідження. Як правило, вони обмежені у часі. Дотепер відсутні праці, в яких суспільно-політичні та соціально-економічні перетворення у сільському господарстві України були б представлені цілісно та комплексно упродовж 1990-х рр. – початку ХХІ ст. Цим і зумовлено вибір автором теми дослідження.

У підрозділі 1.2 «**Джерельна база**», проаналізовано джерельну базу, залучену автором до написання дисертації. Класифікуючи джерельну базу, ми застосували комбінований підхід.

Писемні джерела з теми умовно диференційовано на неопубліковані (архівні) та опубліковані матеріали. Під час наукового пошуку автором вивчено документи і матеріали, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Вінницької області, Державного архіву Київської області, Державного архіву Кіровоградської області, Державного архіву Хмельницької області, Державного архіву Черкаської області. Загалом опрацьовано документи і матеріали 13 фондів.

Залучені до дисертації **архівні джерела** поділено на дві групи.

² Скот Д. Благими намерениями государства. Почему и как проваливались проекты улучшения условий человеческой жизни / Д.Скотт: [пер. с англ. Э. Н. Гусинского, Ю.И. Турчаниновой]. – М.: Универстетская библиотека, 2007. – 576с. Хоскінг Д. История Советского Союза (1917-1991)[Текст] / Д. Хоскінг: [пер с англ. П.Куценкова]. – Смоленск: Русич, 2000. – 490с.

Перша група – діловодна документація: накази, копії наказів, розпоряджень, рішень, плани, завдання, концепції, протоколи, довідки, інформації міністерств, відомств.

Друга група – статистичні дані. Ця група джерел представлена статистичними даними, що містяться у звітах та аналізах по сільському господарству та по сільськогосподарських підприємствах, а також у демографічних та аналітичних записках по демографічній статистиці.

Опубліковані писемні джерела, залучені до дисертації, класифіковано на п'ять груп: документи державних органів влади та управління, матеріали офіційної статистики та результати соціологічних досліджень, періодичні й інформаційно-довідкові видання, державні програми та їхні концепції щодо реформування українського села, матеріали Інтернет-сайтів.

Першу групу опублікованих джерел складають законодавчі акти, документи та матеріали вищих органів державної влади: закони і постанови, ухвалені та затверджені Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, Президентом України, профільними міністерствами, державними комітетами.

Друга група – офіційна статистика та результати соціологічних досліджень. Ці матеріали дозволяють з'ясувати різні аспекти економічних трансформацій селянських господарств та всебічно охарактеризувати соціальний склад сільського населення.

Репрезентативною та органічною частиною джерельної бази із вказаної проблеми є **третя група джерел** – періодичні та інформаційно-довідкові видання: «Український історичний журнал», «Віче», «Гілея», «Вісник аграрної історії», «Економіка АПК», «Економіка та держава», «Економіка і прогнозування», «Юридичний вісник України», «Юридична Україна» «Економіка, закон, ринок», «АгроІнком», «Пропозиція», «Голос України», «Урядовий кур'єр», «Сільські вісті», «Сільські обрії», «Сільський час», «Рідне село», «День», «Наш час» тощо.

Державні програми, ініційовані Верховною Радою і Кабінетом Міністрів України, складають **четверту групу джерел**. Завдяки їм можна простежити лінію

державної політики у період незалежності, спрямовану на відродження сільської місцевості.

Сучасний характер проблеми зумовив залучення інформаційних ресурсів Інтернету. **П'ятою групою джерел** є матеріали Інтернет-сайтів. Це офіційні сайти Державного комітету статистики України, Національного інституту соціологічних досліджень, Верховної Ради України, Адміністрації Президента України, Кабінету Міністрів України, профільних міністерств, Державної служби зайнятості, Державного агентства земельних ресурсів України, періодичних видань тощо.

Отже, до дисертації залучено репрезентативну і достовірну джерельну базу. Її аналіз із позицій сучасної методології дозволив вирішити поставлені наукові завдання, досягти мети.

У підрозділі 1.3 **«Теоретико-методологічні засади дослідження»** визначено принципи та методи, на яких ґрунтується дисертація. Теоретико-методологічну основу дослідження становлять загальноприйняті у сучасній українській історіографії принципи науковості, історизму, системності, об'єктивності та неупередженості, які виступають у поєднанні з методами порівняльного судження та узагальнювального умовиводу, структурного аналізу, наукового пошуку, а також історико-статистичним, інституційним, системним та проблемно-хронологічним методами.

Попри все розмаїття методологічних підходів, представлених у сучасній історіографії, за стрижневий методологічний орієнтир нашої роботи визначено соціокультурний підхід. Цей вибір умотивовано тим, що для соціокультурного підходу характерна багатовимірність, яка об'єднує, наприклад, історичне, історіософське та соціологічне вивчення суспільства. Це дозволяє зіставити та проаналізувати цінності соціальних груп, з одного боку, а з іншого – соціокультурні характеристики суспільства загалом.

Соціокультурний підхід дозволив нам дослідити всю багатовимірність українського села в умовах суспільно-політичних та соціально-економічних перетворень періоду незалежності.

У підрозділі представлено поняттєво-категоріальне забезпечення дисертації. Зокрема, подано визначення таких понять, як українське село, аграрна реформа, земельна реформа. Так, автору імпонує таке поширене визначення поняття українського села: «Сформована тисячоліттями ефективна й унікальна система всебічного матеріального і духовного життєзабезпечення, національного людинотворення і націєзбереження»³.

Визначаючи поняття аграрна реформа, автор узагальнив думки сучасних економістів-аграрників: В.В. Юрчишина, О.М. Онищенко, М.Й.Маліка. Нами було визначено, що аграрна реформа – це структурна перебудова агропромислового комплексу з метою формування ефективного, експортоорієнтованого та конкурентноспроможного сільського господарства, та забезпечення продовольчої безпеки країни.

Щодо визначення поняття земельна реформа, дисертантом взято до уваги думки П.Т. Саблука, який характеризував цю реформу як комплекс правових, економічних, технічних і організаційних заходів, здійснення яких мало на меті удосконалення земельних відносин, перехід до нового земельного ладу, адекватного характерові соціально орієнтованої ринкової економіки країни⁴.

Отже, порушена нами проблематика є багатоаспектною. Її дослідження ґрунтується на новітніх методологічних засадах. Це дозволило комплексно і системно розкрити обрану для вивчення тему.

У другому розділі **«Трансформація системи агроворобництва в 1991-2014-х рр.»**, який складається із чотирьох взаємопов'язаних підрозділів, досліджено висхідні засади реформування аграрного сектору економіки, з'ясовано стан функціонування орендних відносин у сільській місцевості, проаналізовано реструктуризацію колгоспно-радгоспної системи та охарактеризовано формування системи ринкових відносин на селі.

У підрозділі 2.1 **«Загальні засади реформування аграрного сектору економіки»** висвітлено зміни у сільськогосподарському секторі, що розпочалися на

³ Іванишин П. Село як матриця українського тут-буття / П.Іванишин // Науковий журнал Психологія і суспільство. – 2010. – № 4. – С.12-16

⁴ Саблук П. Т. Розвиток земельних відносин в Україні / П. Т. Саблук. – К.: ННЦІАЕ, 2006. – 396 с.

початку 1990-х років. Відповідно до тогочасної концепції перетворень, було розпочато проведення двох взаємопов'язаних реформ: земельної та аграрної. За задумом їх організаторів, вони мали стимулювати розвиток сільськогосподарського виробництва в Україні.

Періодизація реформ різниться. Так, у межах дослідження автором виокремлено два періоди проведення аграрної реформи: перший – 1991 – 1999 рр., другий – 2000 – кінець першого десятиріччя XXI ст. Протягом першого періоду відбувалося становлення нових форм господарювання, заснованих на приватній власності на землю і майно. Завдання другого полягали у формуванні прозорого аграрного ринку, фінансовому оздоровленні аграрних підприємств, забезпеченні економічної підтримки їх доходів.

Ядром аграрного реформування стала земельна реформа. Саме тому її періодизація відповідає і періодам трансформацій агросектору. Реалізація земельної реформи здійснювалась у чотири етапи: перший – березень 1991 – листопад 1994 рр., другий – 1994 – 1999 рр., третій – 1999 – 2005 рр., четвертий – 2006 р. – дотепер.

Перший етап земельних трансформацій був пов'язаний із інвентаризацією земельного фонду України, із визначенням юридичних і фізичних осіб, які були власниками певних земельних масивів чи ділянок, створювали резервні фонди земель з метою їх подальшого перерозподілу та використання за цільовим призначенням.

Другий етап започатковано Указом Президента України від 10 листопада 1994 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва». Результатом його реалізації став поділ земель, які були передані у колективну власність, на земельні частки (паї) без виділення їх в натурі та видано документи – сертифікати на право приватної власності на земельну частку (пай). Загалом до 2000 р. 26,7 млн. га із земельного фонду держави було передано у власність недержавних сільськогосподарських підприємств, 7 млн. га – у власність та користування громадян.

Третій етап розпочато Указом Президента України від 3 грудня 1999 р. «Про невідкладні заходи з прискорення реформування аграрного сектору економіки». Дії

влади стимулювали подальше реформування. Зокрема, активнішим стало виділення власникам земельних паїв земельних ділянок, реформованих КСП у натурі та оформлення права власності на землю. Загалом право власності на землю реалізували 81,6% селян.

Важливим кроком у проведенні реформи стало прийняття 25 жовтня 2001 р. Земельного кодексу України. Згодом було ухвалено понад 60 нормативно-правових актів. Їхня мета – регулювання земельних відносин у частині використання та охорони земель.

Упорядкування нормативно-правової бази стимулювало подальше реформування. Вже на початок 2004 р. понад 6,8 млн. громадян отримали сертифікати на право власності на земельну частку (пай), більше половини з них (3,92 млн. громадян) реалізували це право та виділили земельні ділянки в натурі.

Четвертий етап проведення земельних трансформацій стартував у 2006 р. і триває дотепер. Відповідно до запланованого, його зміст і сутність полягають в інтенсифікації аграрного виробництва на основі концентрації сільськогосподарської землі та майна. На сконцентрованих землях за рахунок залучення індустріального та торгово-фінансового капіталу почали формуватися горизонтально та вертикально інтегровані, експортоорієнтовані структури. Вони спеціалізувалися на багатопрофільних операціях, забезпечуючи весь цикл від постачання ресурсів, первинного виробництва до переробки та експорту, на сотнях гектарів орендованих земель.

Загалом на кінець 2014 р. ситуація у сільськогосподарському секторі України була такою. Чисельність зареєстрованих землевласників – фізичних осіб становила 14519168 осіб, чисельність зареєстрованих землевласників – юридичних осіб – 1394784 осіб, чисельність громадян, що приватизували земельні ділянки, становила 12933783 особи.

Таким чином, намагаючись пристосувати сільськогосподарський сектор до умов ринкової економіки, в Україні, починаючи з 1990-х років, здійснено низку аграрно-земельних трансформацій, які кардинально змінили сільськогосподарський сектор.

У підрозділі 2.2 **«Розвиток системи орендних відносин»** автором у межах дослідження охарактеризовано періоди зародження і функціонування системи орендних відносин у сільській місцевості доби незалежності.

Протягом першого періоду (1995 – 2000 рр.) було започатковано формування системи орендних відносин. Основою для неї стали Укази Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у кооперативну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» (від 8 серпня 1995 р.) та «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» (від 10 листопада 1997 р.). Згідно з ними, 90% земель сільськогосподарського призначення стали вважатися об'єктом орендних відносин.

У 1998 р. було прийнято Закон України «Про оренду землі», який разом із Земельним кодексом України став підґрунтям для функціонування системи орендних відносин. Згідно з його змістом, орендні відносини мали здійснюватися на основі договору оренди, який укладався між орендарем та орендодавцем, після чого здійснювалася його державна реєстрація. За відносно короткий період, до кінця XX ст., в оренду було передано 22,4 млн. га земельних паїв, якими володіли 5,6 млн. громадян.

Розвиток орендних відносин в аграрному секторі в 1990 рр. був на досить низькому рівні. По-перше, орендна плата в Україні, зважаючи на невисокі обсяги виробництва, становила в той час тільки 15–17 % від рівня орендної плати в Європейському співтоваристві. По-друге, були слабо врегульованими питання взаємовідносин орендарів та орендодавців. По-третє, орендна плата населенню виплачувалася в основному в натуральній формі. По-четверте, 90% новостворених сільськогосподарських підприємств ринкового спрямування в Україні укладали з населенням короткотермінові договори оренди земельних ділянок та земельних часток (паїв).

Другий період розвитку системи орендних відносин (2001 р. – 2014 рр.) був позначений нововведенням – розпочалося орендуванням земель сільськогосподарського призначення промисловими підприємствами, що в

перспективі призвело до створення великих агрохолдингів та нової системи господарювання. Зокрема, у 2010 р. у власність юридичних та фізичних осіб було передано 31 млн. гектарів землі (51,3%).

На початку ХХІ ст. поступово зросли терміни оренди земельних ресурсів та грошовий еквівалент виплат орендної плати. У 2009 р. він становив 28,4%.

Відбулося підвищення орендної плати в середньому з 1% до 3%. У 2010 р. у грошовому еквіваленті середній обсяг орендної плати у розрахунку на один га орендованої землі дорівнював 260,2 грн. Для порівняння, у Нідерландах – 310 дол., Німеччині – 260 дол.

Таким чином, розвиток системи орендних відносин в Україні навіть на початку другого десятиліття ХХІ століття частково відповідає критеріям, встановленим у європейських державах щодо строків укладання орендних договорів, щодо відсотків мінімальної орендної плати та форм її виплати. Однак, така оренда вигідна агрохолдинговим компаніям. Орендуючи велетенські земельні масиви за невисоку орендну плату, вони отримують колосальні прибутки від їх використання.

У підрозділі 2.3 **«Реструктуризація колгоспно-радгоспної системи»** простежено перетворення, яких зазнала ця система у роки незалежності України. Реструктуризація колгоспно-радгоспної системи була одним із головних напрямів здійснення аграрної реформи, а, отже, ознаменувала суспільно-політичні трансформації в сільському господарстві.

Автором виокремлено два етапи проведення реструктуризації колгоспно-радгоспної системи: перший – 1991 – 1998 рр., другий – 1999 р. – кінець першого десятиріччя ХХІ ст. Зміст першого етапу полягав у перетворенні колгоспів та радгоспів на комунальні сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства, селянські спілки тощо. Трансформації розпочалися у травні 1991 р. Тогож року Міністерство агропромислового комплексу України направило обласним і районним управлінням сільського господарства документ «Вдосконалення форм господарювання в АПК в умовах ринкових відносин». Ним по суті й започатковано реорганізацію колгоспно-радгоспної системи. Цей процес активно поживався у

1992 р. з прийняттям Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство». Ним встановлено правові, економічні, соціальні та організаційні умови діяльності колективного сільськогосподарського підприємства (КСП).

Станом на 1 січня 1999 р. із 9518 приватизованих колгоспів (99% їх загальної кількості) статус колективних сприйняли 6913 (72,7%), 1221 (12,8%) – селянських спілок, 462 (4,9%) – акціонерних товариств, 428 (4,5%) – господарств з пайовими відносинами, 494 (5,2 %) – інші форми господарювання (кооперативи, агрофірми, орендні та інші).

Однак, система господарювання на селі, котра склалася до 1999 р., практично не функціонувала. Колективні сільськогосподарські підприємства виявилися неспроможними адаптуватися до ринкового середовища. Їхні члени, будучи наділеними майновими і земельними паями, так і не відчували себе справжніми власниками. До того ж на підприємствах залишилися стара внутрішня організаційна структура та економічний механізм господарювання. Через колективне управління вони із запізненням реагували на зміни економічної кон'юнктури, а відмова держави втручатися у їх господарську діяльність лише породжувала свавілля керівників КСП у прийнятті рішень, які здебільшого носили суб'єктивний характер.

Другий етап розпочався із трансформації комунальних сільськогосподарських підприємств у сільськогосподарські товариства ринкового типу з обмеженою відповідальністю, приватно-орендні підприємства, акціонерні товариства. Юридично його започатковано Указом Президента України Л.Кучми «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки». Згідно з текстом цього нормативно-правового акту, в аграрній політиці було визначено нові пріоритети і чіткі (6 місяців) терміни перетворення колективних підприємств у приватні та укладання із селянами, власниками земельних паїв, договорів із обов'язковим зазначенням орендної плати.

На нашу думку, вищезазначений документ спричинив ефективну результативність у проведенні аграрної реформи. Так, згідно зі статистикою, впродовж року після його запровадження 10,8 тис. колишніх КСП було перетворено на 13,7 тис. приватних господарських структур. З-поміж новоутворених,

господарські товариства становили 47%, кооперативи – 24%, приватно-орендні – 20%, фермерські господарства – 8%.

Сільськогосподарські товариства з обмеженою відповідальністю, приватно-орендні та акціонерні товариства були характерними для центрального, північного, східного і частково південного регіонів України. Фермерські господарства та сільськогосподарські кооперативи – для західних і південних областей України.

Трансформація колгоспно-радгоспної системи тривала упродовж другого періоду і на 2012 р. розподіл суб'єктів господарювання мав такий вигляд: господарські товариства – 8121 (14,5 %), приватні підприємства – 4183 (7,5%), фермерські господарства – 40732 (72,9%), державні підприємства – 294 (0,5%). Таким чином, державних підприємств в Україні майже не залишилося.

Водночас аналіз різноманітних джерел, залучених автором до дисертаційної роботи, дозволяє констатувати, що реформування колишніх колективних сільськогосподарських господарств відбувалося з порушеннями законодавства з боку колишніх голів колгоспів та радгоспів, а також представників місцевої влади. Мали місце негативні випадки розкрадання і розбазарювання майна господарств при утворенні нових сільськогосподарських формувань, порушення прав селян, фальсифікації під час розпаювання землі тощо.

Наприкінці другого етапу посилилися процеси інтеграції та кооперації у сільському господарстві. Вони сприяли концентрації виробництва і ресурсів навколо великих товаровиробників. Так, у Житомирській області фермерські підприємства у 2010 р. становили 51,4 % від загальної чисельності сільгосппідприємств, а загальна площа їхніх посівів – тільки 12 %. Для порівняння, у власності інших господарств, таких як агрохолдинги, під посівами було зайнято 84 % загальної площі.

Отже, реструктуризація колгоспно-радгоспної системи ознаменувала собою суспільно-політичні перетворення в сільському господарстві України. Проходила вона у два етапи, під час яких було ліквідовано колгоспи і радгоспи як базис радянської влади на селі та створено нові форми організації сільськогосподарського виробництва.

У підрозділі 2.4 **«Формування ринкових відносин на селі»** вивчено особливості їх становлення і функціонування в індивідуальному та корпоративному сегментах аграрного сектору.

Правову основу формування ринкових відносин на селі в Україні закладено Указом Президента України «Про заходи щодо реформування аграрних відносин» від 18 січня 1995 р. Відповідно до нього, перед урядом ставилося конкретне завдання: призупинити стрімке поглиблення диспаритету цін на промислову і сільськогосподарську продукцію. Його вирішення передбачало реалізацію низки заходів.

Справа полягала у тому, що на початку ХХІ ст. український аграрний сектор був недостатньо інтегрованим у світовий продовольчий ринок. Про це свідчила низька частка експорту у валовій продукції галузі. Станом на 2010 р. вона дорівнювала лише 12%. Для порівняння, у Польщі та Угорщині цей показник складав 25%. Недостатнім також був розвиток інфраструктури аграрного ринку. Це не тільки перешкоджало реалізації продукції, а й сприяло продовженню створення тіньових схем її продажу в обхід державних інтересів.

Зважаючи на викладене вище, на початку ХХІ ст. було упорядковано роботу основних елементів інфраструктури аграрного ринку. Першочергово це стосувалося оптових ринків сільськогосподарської продукції, агроторгових домів (АТД), кооперативів, виставок та ярмарок, аграрних бірж. Майже всі її елементи в результаті слабкої підтримки держави, недосконалої системи оподаткування та наявності тіньових схем зовнішньої та внутрішньої торгівлі діяли неефективно.

На формування ринкових відносин у сільській місцевості суттєво впливала і система державної підтримки сільського господарства, основні механізми якої почали формуватися на другому етапі аграрних перетворень і проявилися у ціновому регулюванні, виробничих дотаціях, субсидіях на придбання ресурсів, податкових субсидіях, кредитній підтримці, фінансуванні загальних послуг і програм сільського розвитку. Проте в цьому випадку було надано перевагу представникам великого бізнесу, а не звичайним сільським трударям.

Отже, формування ринкових відносин стало закономірним результатом проведення аграрних трансформацій у сільськогосподарському секторі. Однак вони не повністю відповідали критеріям європейських країн.

Третій розділ **«Розвиток нових організаційних форм підприємництва»**, що складається із чотирьох взаємопов'язаних підрозділів, присвячено вивченню нових організаційних форм, що склалися в сільській місцевості внаслідок реформування аграрного сектору.

У підрозділі 3.1 **«Особисті підсобні господарства – основне джерело прибутків селян»** досліджено роль особистих підсобних господарств у житті сільського населення. Автором зазначено, що наприкінці ХХ століття особисті підсобні господарства (ОПГ) стали для більшості населення основними джерелами прибутку та допомогли не тільки прогодувати, а й забезпечити свої родини товарами першої необхідності: одягом, предметами побуту, паливом тощо. Обґрунтованим вважаємо виокремлення упродовж 1991 – 2014 рр. в Україні трьох етапів розвитку ОПГ. Кожний із них позначений особливостями функціонування селянських господарств.

Для першого періоду (1991 – 1998 рр.) визначальним було формування нормативно-правової бази, що регламентувала діяльність особистих підсобних господарств. Упродовж окресленого періоду зроста їхня чисельність та розширилися їхні товарні функції. Якщо у 1991 р. їх налічувалось 6,5 млн. одиниць, то в 1998 р. – вже понад 7 млн. У 1990-ті рр. особисті підсобні господарства тримали не тільки колишні колгоспники, а й сільські лікарі, вчителі, працівники культури тощо. На міських ринках того часу часто можна було побачити, як представники сільської інтелігенції вели жваву торгівлю вирощеною чи вигодованою власноруч продукцією

Другий період (1999 – 2002 рр.) позначений розпаюванням колгоспних земель, форсованою приватизацією. Водночас чисельність та розміри особистих підсобних господарств продовжували зростати. Якщо у 1999 р. їх нараховувалося 5,5 млн., то вже в 2001 р. – 5,7 млн. Крім того, значно підвищився їхній рівень товарності. Одна із причин – численні внутрішні міграції міських жителів у сільську місцевість для

постійного проживання. 85% сільських жителів у зазначений часовий проміжок називали підсобні господарства головним джерелом прибутків (у 1998 р. таких було 69%).

Третій період (2003 – 2014 рр.) розпочався із прийняттям Закону України «Про особисте селянське господарство» від 15 травня 2003 р. Ним на законодавчому рівні визначено зміст особистого підсобного господарства селян, права його членів. У такий спосіб держава юридично визнавала основне для більшості тогочасних громадян України джерело прибутків селян. Вважаємо це одним із позитивів тогочасного реформування. Зазначений період характеризувався зменшенням чисельності особистих підсобних господарств селян. Якщо у 2004 р. держкомстат України зафіксував 4,9 млн. ОПГ, то у 2008 р. – 4,6 млн. Станом на 1 січня 2013 р. – 4,3 млн.

Таким чином, цілком обґрунтованим є висновок, що особисті підсобні господарства в умовах аграрних трансформацій протягом періоду незалежності стали одним із основних джерел прибутків для сільського населення, оскільки допомагали не тільки прогодувати, а й забезпечити свої родини товарами першої необхідності.

У підрозділі 3.2 **«Фермерство: потенціал та реалії»** проаналізовано динаміку розвитку цієї організаційної форми підприємництва. На початку 1990-х рр. фермерські господарства стали першим реальним втіленням свободи аграрної підприємницької діяльності в Україні. 20 грудня 1991 р. було прийнято Закон України «Про селянське (фермерське) господарство». Реалізація його положень сприяла прискоренню становлення цієї форми ведення господарства. Так, згідно зі статистичними даними, за п'ять років, на початок 1994 р., їх нараховувалося 29 666 одиниць, тоді як на початок 1990 р. – 4 одиниці, а на кінець 1991 р. – 2558 одиниць.

Більшість фермерських господарств (понад 90%) є сімейними. Це відповідає і загальносвітовій тенденції. У більшості країн світу фермерські господарства – сімейні: 83 % – у Північній і Центральній Америці, 68 % – у Європі, 85 % – в Азії, 62 % – в Африці. В Україні досить успішні сімейні фермерські господарства було створено сім'ями Малашенків на Київщині, Махибород, Андроніків, Піхновських,

Русіних, Вдовиченків, Лебедів, Копайгородських, Сидорових, Вінничині, Гут на Львівщині.

Позитивним моментом для фермерів став Закон від 19 червня 2003 р. «Про фермерське господарство». Ним законодавець фермерське господарство визначив юридичною особою. Упорядкування нормативно-правової бази, завершення районування та спеціалізації господарств сприяло зростанню їхньої чисельності. Для порівняння, відповідно до статистики, на початок 1994 р. – 29666 господарств, а на початок другого десятиліття ХХІ ст. – 40732 господарства. Тобто, за двадцять років спостерігаємо приріст більше, ніж на 10 тисяч. Фактично 500 господарств щороку. Зважаючи на соціально-економічні умови, вважаємо таку динаміку позитивною.

Однак є і негатив. Він, на нашу думку, перешкоджає фермерським господарствам розкрити і реалізувати власний потенціал. Виокремимо основні моменти. По-перше, слабка підтримка держави цієї організаційної форми. По-друге, погано налагоджені ринки збуту продукції. По-третє, дисбаланс цін на паливно-мастильні матеріали, добрива й на сільськогосподарську продукцію. По-четверте, нестача технічних засобів виробництва.

Таким чином, на основі вищевикладеного обґрунтованим вважаємо судження, що, маючи значний економічний потенціал, фермерство не змогло реалізуватися до кінця, оскільки, на відміну від своїх зарубіжних колег, стало наповнювачем переважно вітчизняного ринку продукції.

Підрозділ 3.3 «Особливості розвитку дрібного і середнього підприємництва» присвячено дослідженню становлення, розвитку і утвердження підприємництва в сільській місцевості, виникнення якого закономірно пов'язане зі здійсненням аграрної реформи. Саме вона стала тим чинником, що сприяв трансформації суспільних відносин та призвів до появи на селі нових соціальних верств. Зокрема, приватних власників-бізнесменів. Основним видом діяльності підприємств стало сільгоспвиробництво. Крім того, поряд із основною діяльністю 22 % таких підприємств надавали послуги з помолу зерна, 12 % – з оренди сільгосптехніки, 11 % – з випічки хлібобулочних виробів.

З кінця 1990-х рр. особливої популярності у сільській місцевості набули також і дрібні бізнесові структури. Згідно із статистикою, їхня чисельність поступово зростала. Так, якщо у 1992 р. на 10 тис. населення припадало 14 малих підприємств, то у 2002 р. – 51. Це є цілком позитивним моментом.

Із 2000 р. на теренах країни було розпочато реалізацію Національної програми сприяння розвитку малого підприємництва. Її логічним продовженням став Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва», прийнятий 22 березня 2012 р. Упорядкування нормативно-правової бази дало позитивний ефект. Якщо у 2003 р. питома вага дрібних підприємств в аграрному секторі України становила 30 %, то вже у 2010 р. – 79%. Тобто, за сім років зросла майже на 50 %.

Дрібні підприємства значно розширили спектр своєї діяльності. Крім сільського господарства, вони стали займатися нетиповими для українського села видами діяльності: розведенням декоративних птахів, породистих собак, вирощуванням грибів, квітів, виготовленням меблів тощо. Крім того, позитивним фактором стало те, що сільські бізнесмени, крім власного забезпечення зайнятості та підвищення матеріального рівня, почали створювати додаткові робочі місця для своїх односельчан.

Отже, становлення підприємництва в аграрному секторі України – закономірний результат переходу країни на рейки ринкової економіки. Сільське підприємництво (як середнє, так і дрібне) відіграє позитивну роль, оскільки сприяє створенню нового ринку праці, а, отже, частково вирішує проблеми із зайнятістю сільського населення.

У підрозділі 3.4 **«Агрохолдинги: технологічні переваги та соціальні загрози»** розкрито діяльність агрохолдингів в Україні. У підрозділі зазначено, що їх виникнення стало закономірним результатом трансформації аграрного сектору України.

З'ясовано, що посилення агрохолдингів у постсоціалістичних країнах пов'язане із декількома основними причинами. По-перше, недосконалістю і провалами у функціонуванні економіки. По-друге, відсутністю необхідних

інституційних й правових умов для ведення ефективного сільського бізнесу. По-третє, недосконалою політикою держави щодо формування повноцінного ринку сільськогосподарської землі.

В Україні однією з основних економічних передумов створення холдингових компаній були процеси акціонування і приватизації великих державних підприємств і об'єднань. Законодавчою основою їх заснування та діяльності стали Закони України «Про підприємництво», «Про підприємства», «Про приватизацію державного майна» та Указ Президента України від 11 травня 1994 р. «Про холдингові компанії, що створюються в процесі корпоратизації та приватизації».

На нашу думку, обґрунтованим є виокремлення трьох періодів у створенні й функціонуванні цих суб'єктів аграрного ринку. Перший етап (2000 – 2005 рр.) – створення нормативно-правової бази діяльності та початок накопичення земель сільськогосподарського призначення, поширення практики створення і функціонування перших холдингових агрокомпаній. Фактично за цей період в Україні було створено 35 холдингових компаній, до статутного капіталу яких було передано пакети акцій 305 господарських товариств.

Другий (2006 – 2008 рр.) – форсування процесу створення агрохолдингів, продовження накопичення ними земельного банку за рахунок придбання гігантами земель більш слабких конкурентів.

Третій (2009 – 2014 рр.) – формування найпотужніших агроструктур в Україні. Наприклад, «Укрлендфармінг» заснований О. Бахматюком, «Кернел» А. Веревського, «Мрія Агрохолдинг» І. Гути, «HarvEast Holding» Р. Ахметова і В. Новінського.

У 2010 р. 40 найпотужніших холдингових структур контролювали 4,5 млн. га угідь, що становило 13% оброблювальних сільськогосподарських земель. Найбільші за розмірами землекористувань агрохолдинги розташували своє виробництво у найпридатніших для ведення сільського господарства регіонах: Полтавській, Вінницькій, Сумській, Хмельницькій і Чернігівській, Черкаській, Харківській, Тернопільській, Донецькій і Житомирській областях.

Щодо ролі агрохолдингів в умовах перебудови українського села, то її можна оцінити двояко. З одного боку, бізнес-гіганти добре піклуються про об'єкт свого господарювання – сільськогосподарські угіддя, застосовуючи для їхнього обробітку найсучасніші технології. З іншого – вони ж і сприяють збільшенню безробіття у селах, тому що забезпечують роботою лише одного з десяти селян, тоді як інші мешканці змушені шукати інші шляхи заробітку.

Четвертий розділ **«Прибутковість та безпека в сільському господарстві»** присвячено вивченню екологічних проблем, які постали на селі в період перетворень у сільському господарстві у роки незалежності. Складається розділ із трьох взаємопов'язаних підрозділів.

У підрозділі 4.1 **«Екологічні аспекти використання земельних ресурсів»** зазначено, що під час здійснення аграрного реформування керівництвом держави не було достатньо приділено уваги екологічним питанням, що поступово виникали під час аграрних перетворень на селі. Ситуація ускладнювалася майже повною відсутністю співпраці між органами влади, що займалися вирішенням екологічних і аграрних проблем. За роки проведення реформ також значно послабився й державний контроль за використанням сільськогосподарських угідь та проведенням природоохоронних заходів.

Аграрне реформування призвело до зміни когорти землекористувачів і землевласників сільськогосподарських територій. Значна частина цього контингенту не мала ні спеціальної освіти, ні досвіду роботи на землі. Їх головною метою було не ведення господарства за усіма раціональними законами агрономії, а намагання отримати якомога більші врожаї для підвищення власних прибутків. Результати такої діяльності не забарились і вкрай тяжко позначилися на екології, а, отже, і на здоров'ї населення.

Автори законопроекту, що згодом став Законом України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» визнали, що стан земельних ресурсів нашої держави близький до критичного. По-перше, в українському селі поглибилися ерозійні процеси, осолонцювання, засолення ґрунтів, зниження вмісту гумусу, підвищення рівня кислотності тощо. По-

друге, збільшилися площі забруднених ґрунтів (біологічно, хімічно, радіонуклідами, важкими металами, пестицидами тощо). По-третє, значно зросла кількість випадків порушення екологічних вимог до використання земельних, водних та лісових ресурсів, при цьому збереглося надмірне сільськогосподарське освоєння та розораність території, звичною практикою стало також недотримання сівозмін. По-четверте, українські земельні ресурси на початку періоду незалежності постійно недоотримували мінеральних та органічних добрив, що привело до їх виснаження.

Отже, проведення аграрних трансформацій спровокувало появу багатьох екологічних проблем. З-поміж них найбільш масштабними стали ерозія (57,5% території), забруднення речовинами антропогенного походження, зокрема, унаслідок аварії на Чорнобильській АЕС (20 % території), підтоплення (12% території); значно погіршилась якість ґрунтів.

У підрозділі 4.2 **«Розвиток органічного господарства як перспективний шлях до екобезпеки села»** з'ясовано історію та перспективи запровадження органічного землеробства і тваринництва в Україні.

Перші кроки на шляху до офіційного прийняття всесвітньої стратегії розвитку органічного господарства на національному рівні було зроблено у 1995 – 1998 рр. Тогоріч при Кабінеті Міністрів України засновано Національну комісію сталого розвитку та прийнято відповідну Постанову «Про основні напрями державної політики в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки». У ній законодавчо визначено пріоритети і стратегію гармонійного розвитку виробничого та природо-ресурсного потенціалу держави.

Запровадження ж реальної практики ведення такої альтернативної форми сільського господарства в Україні припадає на кінець XX – початок XXI ст., коли запрацювали найбільш відомі «органічні» господарства. Одним із перших стало сільськогосподарське акціонерне товариство (САТ) «Обрій». У 2000 р. воно трансформувалось у приватне підприємство «Агроекологія», котре очолив С. Антонець. Чисельність господарств, що займалися виробництвом органічної

продукції, у роки незалежності поступово зростала. Про це свідчать такі цифри: у 2003 р. їх нараховувалося – 69, у 2012 р. – 164.

На початку XXI ст. в Україні з'явилися спеціалізовані магазини і супермаркети, де можна було придбати органічну продукцію. Її переваги полягали в екологічній безпеці харчування, високій якості продуктів та відмінними їх смаковими якостями, збереженні навколишнього природного середовища у процесі виробництва, відсутності генетично модифікованих організмів. Однак економічний ефект від її реалізації був незначним. Це було зумовлено ціновою політикою на органічну продукцію. У 2010 р. лише 50% населення України могло дозволити собі її придбати. Тому більшість цієї продукції йшла на експорт.

Повноцінному розвитку органічного господарства в Україні заважає низка перешкод. По-перше, відсутність нормативно-правової бази регулювання функціонування органічного землеробства і тваринництва. По-друге, відсутність державної підтримки щодо поширення серед населення технологій органічного господарювання. По-третє, відсутність в Україні практики надання субсидій, часткової компенсації за понесені збитки під час конверсійного періоду, надання спеціальних умов кредитування, інвестування наукових досліджень, навчання фермерів тощо.

У зв'язку з посиленням євроінтеграції зростає роль і значення екологічно безпечних сільськогосподарських товарів. Перед Україною відкриваються реальні перспективи посісти провідні місця в Європі у цій сфері. Тому керівництву нашої країни потрібно збільшити державну підтримку господарств, що спеціалізуються на виробництві органічної продукції. Перспективним буде доопрацювання і прийняття нової редакції закону «Про органічне виробництво та обіг органічної продукції». Це дозволить подолати прогалини у чинному законодавстві, привести у відповідність до європейських норм.

У підрозділі 4.3 «Екологічний стан сучасного українського села» охарактеризовано екологічну ситуацію в сільській місцевості у роки незалежності. Автором зазначено, що Чорнобильська катастрофа та її жахливі наслідки стали лише паростками проблем, котрі зумовили різке погіршення екологічного стану

українського села. Ненайкращим чином на екологію села впливають такі фактори: щільна забудова населених пунктів, нераціональний обробіток розміщених у межах сіл земель та активна сільськогосподарська діяльність в особистих підсобних домогосподарствах. Справжнім екологічним лихом обернулася для українських сіл активізація діяльності великих сільськогосподарських підприємств. Особливої шкоди завдало функціонування великої кількості птахофабрик та свиноферм прибуткової частини бізнесу агрохолдингів – сучасних гігантів української економіки.

На початок ХХІ ст. біля сіл і селищ міського типу було істотно забруднено наземні водоймища, ґрунти і ґрунтові води твердими відходами та продуктами їх розкладу, а також стічними водами, насиченими мінеральними і органічними речовинами, дезінфектантами, інсектицидами, лікарськими препаратами, нітратами. Викиди шкідливих газів та пилу, котрі виробилися в результаті життєдіяльності птахів, негативно впливають на стан атмосферного повітря.

Ставлення селян до збереження чистого довкілля є по суті нейтральним. Досить часто, коли це не стосувалось їхніх інтересів, замість того, щоб розпочати оберігати місцеву флору і фауну, вони сприяли їхньому забрудненню.

На відміну від країн Західної Європи, де екології приділяється велика роль, в Україні у ХХІ ст. екологічній політиці відведено менше уваги. Внаслідок цього штрафні санкції за екологічно небезпечні дії практично не спрацьовують, законодавче унормування екологічних питань триває.

У п'ятому розділі **«Соціальні перетворення в українському селі періоду незалежності»**, що складається із чотирьох взаємопов'язаних підрозділів, досліджено соціальні трансформації у сільській місцевості, які відбулися внаслідок реформування аграрного сектору.

У підрозділі 5.1 **«Трансформація соціальної структури українського села в нових економічних реаліях»** проаналізовано демографічні зміни соціальної структури сільського населення.

На підставі аналізу історичних джерел нами у демографічних змінах виокремлено два етапи. Перший (1991–2001 рр.) позначений складною

демографічною ситуацією в селах України: мінімізувалися позитивні тенденції її розвитку, натомість актуалізувалися соціально-негативні фактори. До перших належала народжуваність сільського населення. У 2000-2001 рр. її рівень досяг мінімального за всю історію України показника – 7,2% – і був настільки низьким, що не забезпечував повною мірою її оновлюючу роль. До других – смертність, кількісний показник якої увесь час зростав і досягнув свого піку в 1995 р., коли померло 316 200 селян. Загалом за роки незалежності українське село втратило майже 2 млн. своїх жителів (половина загального скорочення населення країни). Песимістичну демографічну ситуацію ознаменував процес «старіння нації».

Другий етап трансформаційних змін (2002 – 2012 рр.) позначений стабілізацією демографічної складової: показники середньої очікуваності життя збільшилися із 67 років у 1999 р. до 71 року у 2011р. Повільно почала зростати також народжуваність, підвищенню кількісного показника якої сприяла політика держави щодо соціальних виплат сім'ям із дітьми.

Відбулися перетворення і у соціальній структурі сільського населення. Основним критерієм для її побудови стало майнове розшарування. Із 1991 р. розпочалися процеси утворення нових прошарків населення. Зокрема, верхівку стратифікаційної піраміди становили керівники адміністративного апарату – голови сільської ради, директори колишніх колгоспів, нині акціонерних сільськогосподарських товариств, директори лісгоспів тощо. Друге місце посіли сільські підприємці – фермери, власники невеличких крамничок, маршрутних таксі, перекупники. Третє – державні працівники та сільська інтелігенція – вчителі, медики, працівники комунальних установ. Четверте – сільські пенсіонери, наймані робітники.

У роки незалежності було закладено підвалини для виокремлення середнього класу, відсоток якого вказує на рівень стабільності та розвитку будь-якої держави. Критерієм для його визначення є рівень доходів. Згідно зі статистичними даними, представниками сільського середнього класу вважалося на кінець ХХ ст. тільки 5 % населення. Для прикладу, у Польщі – 29 % населення, у Чехії – 36%, в Угорщині – 35%, в Естонії – 23%. На початку другого десятиліття ХХІ ст. відсоток середньо

класу дещо зріс та коливався на рівні 6-10 %. Це було яскравим свідченням кризової ситуації в країні.

Отже, аграрні трансформації спровокували зміни у соціальній структурі сільського населення. Перші роки незалежності були позначені негативним демографічним сальдо, за якого чисельність населення, що померла, переважала над чисельністю народжених. Ситуація на краще змінилася лише на початку XXI ст.

У підрозділі 5.2 **«Вплив нових міграційних процесів на депопуляцію українського села»** вивчено міграційні рухи в сільській місцевості доби незалежності.

З'ясовано, що соціально-економічні труднощі, зокрема, проблеми із працевлаштуванням та формуванням достатнього рівня прибутків, активізували потужні міграційні процеси в українському селі, починаючи від маятникових, сезонних внутрішніх міграцій в середині країни і завершуючи пошуками кращої долі за її межами. У 1994 р. голова підкомітету Верховної Ради України у закордонних справах І. Курас назвав Україну країною міграцій, оскільки щорічні втрати населення, згідно з офіційними даними, за рахунок тільки міждержавних міграційних потоків становили від 80 до 140 тис. осіб.

Особливо потужними зовнішні міграційні процеси стали в західноукраїнському регіоні, де більша частина населення в пошуках роботи мігрувала як у європейські країни (Польща, Чехія, Італія, Португалія, Іспанія), так і до Російської Федерації.

Результатом міграційного руху та демографічної кризи стало знелюднення сільських населених пунктів. Більшість із них віднесено до деградаційних територій, де відсутня навіть елементарна соціальна інфраструктура, проживає або прописано лише декілька осіб, найчастіше літніх людей. Окремі села (упродовж 1991 – 2014 рр. – 641) взагалі зникли із територіальної карти адміністративного розподілу України. Розташовані вони переважно на Київщині, Полтавщині, Житомирщині, Сумщині, Харківщині, Чернігівщині.

Отже, у період незалежності в українському селі активізувалися потужні міграційні процеси, що були пов'язані не тільки із переміщеннями селян всередині країни, а й з виїздом їх за кордон у пошуках роботи та кращих умов життя.

У підрозділі 5.3 **«Зайнятість та добробут селянських родин у 1991 – 2014 рр.»** вивчено ситуацію, яка склалася із зайнятістю селян та їхнім добробутом унаслідок реорганізації колгоспно-радгоспної системи.

З початком аграрних перетворень соціальна діяльність сільськогосподарських підприємств поступово згорталася, відповідно і чисельність зайнятих працівників у сільському господарстві також зменшувалася. Якщо у 1990 р. було вивільнено 48810 тис. осіб, то у 2012 р. статус безробітних мали вже 625,3 тис. осіб (майже у 7,8 разів більше). Новостворені колективні сільськогосподарські підприємства масово стали вивільняти працівників, а агрохолдинги змогли забезпечити лише зайнятість п'ятої частини вивільненого населення. Непросту ситуацію доповнили кризові явища в культурно-побутовій інфраструктурі, що залишили без роботи значну частину сільських працівників цієї сфери.

Крім офіційних статистичних показників, у сільській місцевості є й приховане безробіття. Так, станом на 2010 р. в українських селах прихованих безробітних нараховувалося 900-950 тис. осіб. Це відбувалося тому, що не все сільське незайняте населення ставало на облік до служби зайнятості. Характерним стало зростання відсотку людей, що займалися так званою неформальною або «тіньовою» працею, а для держави вони офіційно значилися як безробітні. Це створювало чималі проблеми, котрі негативно впливали на функціонування національної економіки.

Зміни відбулися і у структурі прибутків селян. Домінантними стали заробітні плати і пенсії. На фоні трансформаційних процесів розміри заробітної плати у сільській місцевості значно знизився, а пенсій постійно відставав від мінімального прожиткового рівня. Більшість селян стала значно біднішою. Наприклад, відповідно до даних статистики, показник бідності на селі у 2011 р. становив 32,3%.

Таким чином, надмірна інфляція, спад виробництва, неповна зайнятість та безробіття, низькі стандарти оплати праці, непристосованість до нових умов

системи соціального захисту, відсутність дієвих законодавчих важелів впливу призвели до зменшення доходів селянських родин.

Підрозділ 5.4 «Зміни у культурно-побутовій інфраструктурі українського села» присвячено вивченню перетворень, що відбулися у цій сфері протягом 1991–2014 рр.

Кінець XX – початок XXI ст. позначився змінами у культурно-побутовій інфраструктурі сільської місцевості. Реорганізація колгоспно-радгоспної системи об'єктивно вимагала вирішення питання про подальшу долю об'єктів соціальної сфери, які були власністю колгоспів, радгоспів, міжгоспів. Це зумовлювалося і тим, що агропідприємства, переживаючи фінансові труднощі, не мали можливості їх утримувати.

5 вересня 1996 р. було прийнято Постанову «Про поетапну передачу у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду господарських, переробних та обслуговуючих підприємств, установ, організацій агропромислового комплексу, заснованих на колективній та інших формах недержавної власності». Однак став очевидним факт, що держава була не в змозі фінансувати об'єкти соціальної сфери. У зв'язку з цим друга половина 1990-х рр. позначена інтенсивним скороченням об'єктів соціальної сфери на селі.

Ситуація трохи поліпшилася на початку XXI ст., коли більшість закладів побутового обслуговування стали приватними. Однак складною залишалася ситуація із сільськими школами та лікарняними закладами. На державному рівні ініційовано проведення реформ, спрямованих на їх оптимізацію, але вони, на жаль, поки не дали позитивних результатів.

Майже повністю припинилося функціонування сільських будинків культури, клубів та бібліотек. Так, упродовж 1990 – 2011 рр. клубних закладів поменшало на 4,6 тис., а сільських бібліотек – на 4 тис. Було згорнуто і роботу сільської кіномережі як фінансово-неприбуткової справи.

Водночас активно здійснювалося будівництво нових релігійних установ. Їхня чисельність протягом 1996 – 2000-х рр. зросла з 8,8 до 11,3 тис. і на кінець 2012 р. вже становила 35116 установ.

Таким чином, на початку 1990-х років внаслідок перманентної економічної кризи заклади сфери побутового обслуговування, сільської освіти та охорони здоров'я поступово занепадали, а їхня чисельність почала інтенсивно скорочуватись. У державному бюджеті увесь цей період були і є невиправдано заниженими витрати на культурно-побутову інфраструктуру українського села.

У результаті проведеного наукового дослідження автор виносить на захист такі **висновки і положення**:

1. Аналіз історіографії переконує, що суспільно-політичні та соціально-економічні перетворення в сільському господарстві України доби незалежності дотепер не були предметом спеціального науково-історичного дослідження. Джерельна база дисертації є достовірною, репрезентативною. Науковий інструментарій відповідає новітнім засадам пізнання історичних явищ і процесів.

2. Мета земельної реформи полягала у реформуванні суспільних земельних відносин. Під час її реалізації було передано землю в колективну та приватну власність громадян, здійснено паювання земель колективної власності та сертифікацію паїв; забезпечено права вільного виходу з колективних сільськогосподарських підприємств їх членів та одержання ними безкоштовно у приватну власність земельних паїв у натурі з метою вільного вибору інших форм господарювання, сформовано систему орендних відносин.

Аграрна реформа ознаменувала собою трансформацію колгоспно-радгоспної системи в напрямі створення рівних умов для розвитку різних форм господарських структур ринкового типу (господарських товариств, колективних сільськогосподарських підприємств, кооперативів, селянських (фермерських) і особистих підсобних господарств тощо).

У результаті таких трансформацій на селі почали формуватися ринкові відносини. Зроблено спробу створити інфраструктуру аграрного сектора. Її елементи мали б допомагати і селянам, і сільськогосподарським товариствам збувати продукцію. Однак діяльність ринкової інфраструктури з об'єктивних і суб'єктивних причин виявилася не дуже ефективною.

3. Реструктуризація колгоспно-радгоспної системи ознаменувала собою повномасштабні суспільно-політичні перетворення в сільськогосподарському секторі. В результаті реструктуризації колгоспів і радгоспів як базису радянської влади на місцях утворилися нові організаційні форми підприємництва. Зокрема, на початку 1990-х років було відроджено та поставлено на законодавчі рейки фермерство. Важливою організаційною формою стали і особисті підсобні господарства. Для багатьох селян в економічно-складні роки вони стали головним джерелом прибутків.

Наприкінці 1990-х років активно почало функціонувати в українському селі й середнє та дрібне підприємництво. Серед нових організаційних форм підприємництва в аграрному секторі свою нішу посіли і потужні агрохолдинги. На відміну від більшості західноєвропейських країн, із діяльністю цих суб'єктів аграрного ринку пов'язувалась економічна безпека країни.

4. Погіршення екологічного стану земельних ресурсів зумовлює реальну загрозу здоров'ю сільського населення, завдає збитків економіці країни. Банальний брак коштів ускладнює проведення державою необхідних заходів, спрямованих на відновлення чистого і екобезпечного стану українського села. Цьому не сприяє й нейтральне ставлення самих сільських мешканців до екологічних проблем, які часто, не задумуючись про наслідки, власноруч сприяють забрудненню свого місця проживання.

Одним із перспективних напрямів пошуку шляхів виходу із складної екологічної ситуації є практика запровадження органічного господарювання. Однак через її слабку державну підтримку, відсутність дієвої нормативно-правової бази, котра б регулювала важливі питання, пов'язані з функціонуванням підприємств, що спеціалізуються на органічному виробництві, а також через значно вищі ціни на органічну продукцію, цей альтернативний метод, на відміну від країн Євросоюзу, залишається малопоширеним в Україні.

5. У 1991 – 2014 рр. унаслідок аграрних трансформацій та реструктуризації колгоспно-радгоспної системи у соціальній сфері українського села відбулися масштабні перетворення. Сільська стратифікаційна піраміда має такий вигляд –

керівники адміністративного сільського апарату – сільські голови керівники акціонерних сільськогосподарських підприємств, сільські підприємці – фермери, власники невеличких крамничок, маршрутних таксі, перекупники, державні працівники та сільська інтелігенція, пенсіонери наймані працівники.

6. На розвиток соціальної структури негативно вплинули демографічні процеси. Визначальним стало зменшення народжуваності та збільшення смертності селян. Однак, якщо у 1990-х рр. демографічне сальдо було від'ємним, то на початку другого десятиліття ХХІ ст. ситуація поліпшилася. В українських селах народжуваність переважає смертність.

Для кінця ХХ – першого десятиліття ХХІ ст. стали характерними активні міграційні процеси, пов'язані не тільки з переміщенням селян усередині країни, а й з їх виїздом за кордон.

7. Суспільно-політичні та соціально-економічні трансформації в сільському господарстві вплинули і на розвиток культурно-побутової інфраструктури українського села. Чисельність побутових та культурно-освітніх закладів на селі скоротилася у зв'язку зі зменшенням державного фінансування.

На початку ХХІ ст. ситуація поліпшилася. Більшість побутових установ стали приватними. Про їх розвиток почали дбати власники. Щодо сільських закладів освіти і охорони здоров'я, то державні реформи, спрямовані на їхню оптимізацію, поки що, на жаль, не дали бажаних результатів. Складною залишається ситуація з будинками культури, бібліотеками.

Основний зміст дисертації викладено у таких працях автора:

Монографія

1. Федоренко Я. А. Українське село на рубежі тисячоліть (1990–2014 рр.) [Текст] / Я. А. Федоренко. – Черкаси: Вид. Третьяков О. М., 2015. – 318 с.

Рецензія:

Лазуренко В.М. Яніна Анатоліївна Федоренко. Українське село на рубежі тисячоліть (1990 – 2014 рр.) / Я.А.Федоренко. – Черкаси: Видавець Третьяков О.М., 2015. – 318с. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного

університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип.2. – Ч. 4. – С.165-166.

Статті у виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз та закордонних періодичних виданнях:

1. Федоренко Я. А. Соціальні перетворення у сучасному українському селі: перспективи та проблеми [Текст] / Я. А.Федоренко // Український селянин. – Черкаси: Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. – Вип.13. – С. 239–242.

2. Федоренко Я.А. Особливості екологічних аспектів використання земельних ресурсів у період трансформації сільського господарства (1991-2012 рр.): історичний контекст / Я.А. Федоренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2013. – Вип. XXXVII. – С. 168-173

3. Федоренко Я.А. Розвиток агрохолдингів в Україні в процесі перебудови сільського господарства в ХХІ столітті / Я.А.Федоренко // Схід: Аналітично-інформаційний журнал. – Донецьк: Український культурологічний центр. – №2 (березень-квітень), 2013. – С.107-112

4. Федоренко Я. А. Становлення сільського підприємництва в аграрному секторі України періоду Незалежності [Текст] / Я. А.Федоренко // Сторінки історії: збірник наукових праць. – К. : НТУУ «КПІ», 2014. – Вип. 38. – С.143–151.

5. Fedorenko Y. A. Impact of Agrarian Reform on the Welfare of the Rural Population in the late XX – early XXI century [Текст]/ Y. A.Fedorenko // Nauka i studia.– Przemysł: Nauka i studia, 2014. – № 11 (121). – P.46–52

6. Fedorenko Y. A. Peculiarities of Execution of Collective and State Farm System Restructuring in Agrarian Sector of Ukraine in the 1990-ies: Historical Aspect[Текст] / Y. A. Fedorenko // News of Science and Education. – Sheffield: Science and Education LTD, 2015. – №1(25). – P.59–63.

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Федоренко Я.А. Окремі аспекти розвитку сучасного аграрного сектору України: проблеми екологічної безпеки / Я.А.Федоренко // Наукові праці: Науково-

методичний журнал. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012.– Вип.168.т.180. Історія. – С. 57-61

2. Федоренко Я. А. Зародження фермерства в українському селі у процесі трансформації соціально-економічного сектору на початку 1990-х років: історичний аспект [Текст] / Я. А.Федоренко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013.–Вип. 71(№4).– С. 218–222.

3. Федоренко Я. А. Становлення та розвиток органічного землеробства в Україні: історичний контекст [Текст] / Я. А.Федоренко // Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ: Грані, 2013. – №4 (96). – С.20–23.

4.Федоренко Я. А. Особливості трансформації соціальної інфраструктури українського села в кінці ХХ – на початку ХХІ століття: історичний аспект [Текст] / Я. А.Федоренко // Сумська старовина. – Суми: Вид-во Сумського державного університету, 2013. – № 15. – С.57–66.

5. Федоренко Я. А. Окремі аспекти функціонування особистих підсобних господарств селян у період трансформації аграрного сектору (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) [Текст] // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Черкаси: Вид-во Черкаського національного університету, 2013. – №9 (262). – С.135–141

6. Федоренко Я. А. Розвиток фермерства в Україні в процесі суспільно-політичних трансформацій [Текст] / Я. А.Федоренко // Науковий часопис НПУ ім. М. П.Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 10. – С. 88–95.

7. Федоренко Я. А. Соціально-економічні та суспільно-політичні перетворення в українському селі періоду незалежності: історіографія проблеми [Текст] / Я. А.Федоренко // Гуржіївські історичні читання: зб. наук. праць / редкол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов [та ін.]. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2013.– Вип.6. – С.55–57.

8. Федоренко Я. А. Стан та проблеми функціонування мережі водопостачання в українському селі доби незалежності: історичний аспект [Текст] / Я. А.Федоренко

// Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія Історичні науки / ред.кол.: І. Д.Пасічник, В. В. Трофімович, А. І.Смирнов [та ін.] – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. – Вип. 22. – С.198–209.

9. Федоренко Я. А. Проблеми формування середнього класу в процесі трансформації соціальної структури в українському селі періоду «незалежності» [Текст] / Я. А.Федоренко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: зб. наук. праць. Серія Історія / за заг. ред. О. А.Мельничука. – Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2014. – Вип.22.– С.105–109.

10. Федоренко Я.А. Особливості формування ринку праці в українському селі в умовах аграрних перетворень (1991-2012) / Я.А. Федоренко // Вісник Маріупольського державного університету. Серія:Історія, Політологія / за заг. ред.. В.К.Балабаєва. – Маріуполь: ТОВ «Друкарня «Новий світ»». – Вип. 9. – 2014. – С.72-80

11. Федоренко Я. А. Стан екологічного середовища життєдіяльності селян у процесі трансформації аграрного сектору: історичний контекст [Текст] / Я. А. Федоренко // Наукові записки. Серія Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – Вип.19. – С.70–75.

12. Федоренко Я.А. Міграційні процеси в українському селі у процесі реформування аграрного сектору (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) / Я.А.Федоренко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип.1. – Ч. 2. – 64-68.

13. Федоренко Я. А. Пенсійне забезпечення в українському селі періоду незалежності [Текст] / Я. А.Федоренко // Історична панорама: зб. наук. статей ЧНУ. Спеціальність Історія. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т., 2014.–Вип.19.– С.69–77.

14. Федоренко Я. А. Особливості початкового етапу реформування аграрного сектору в Україні: історичний аспект [Текст] / Я. А. Федоренко // Проблеми гуманітарних наук: зб. наук. праць Дрогобицького державного педагогічного

університету ім. Івана Франка. – Дрогобич: Видавничий відділ ДДПУ ім. І.Франка, 2014. – Вип. 34. Історія. – С.169–180.

15. Федоренко Я. А. Трансформація соціальної структури сільського населення України в 1991–2012 рр. [Текст] / Я. А.Федоренко // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк: [б.в.], 2014. – № 7 (284). – С.100–105.

16. Федоренко Я. А. Особливості трансформації сільськогосподарського сектору на початку ХХІ століття [Текст] / Я. А.Федоренко // Гуржіївські історичні читання: зб. наук.праць / ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов [та ін.]. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2014–2015. – Вип.8-9. – С. 199–202.

17. Федоренко Я. А. Особливості становлення системи орендних відносин в контексті реформування аграрного сектору українського села в 1991–2012 роках [Текст] / Я. А.Федоренко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія Історичні науки. – Острог: Видавництво національного університету «Острозька академія», 2015. – Вип. 24. – С.119–124.

18. Федоренко Я. А. Відродження кооперативного руху в Україні в кінці ХХ – на початку ХХІ століття [Текст] / Я. А.Федоренко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць/ гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: Гілея, 2015. – Вип. 94 (3). – С. 64–66.

19. Федоренко Я. А. Вплив державної підтримки сільського господарства на формування ринкових відносин у селі в кінці ХХ – на початку ХХІ століття [Текст] / Я. А.Федоренко // Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ: Грані, 2015. – №4 (120). – С. 154–158.

Публікації, які додатково відображають результати досліджень

1. Федоренко Я. А. Історичні аспекти формування правової бази ведення органічного господарства в Україні [Текст] / Я. А.Федоренко // Бъдещите изследования: материалы X Международной науч.-практ. конф., София, (17–25 лютого, 2014 г.). – [София]: Бял ГРАД-БГ, 2014. – Т. 33.История. – С.20–23.

2. Федоренко Я. А. Безпечна вода проблема життєвого середовища в сільській місцевості [Текст] / Я. А.Федоренко // Актуальні проблеми технічних та соціально-гуманітарних наук у забезпеченні діяльності служби цивільного захисту: матеріали Всеукраїнської наук.-практ.конф.,Черкаси, (4 квітня 2014 р.). – [Черкаси] : ЧПБ ім. Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2014. –С. 293–299.

3. Федоренко Я. А. До питання про історію запровадження ведення органічного господарства в Україні [Текст] / Я. А.Федоренко // Naukowa presterzen Eurory – 2014: матеріали X Міжнародної наук.-практ.конф., Перемишль, (7–15 квітня 2014 р.). – [Перемишль]: Наука і освіта, 2014.– Вип.14. Історія. Політологія. – С. 27–29.

4. Федоренко Я. А. Сільський зелений туризм як вид прихованого безробіття сільського населення України в кінці XX – на початку XXI століття [Текст] / Я. А.Федоренко // Ключови въпроси съвременна наука: матеріали X Міжнародної науч.-практ.конф., Софія (15–25 квітня 2014 р.). – [Софія] : Бял ГРАД-БГ, 2014. – Т.13. История. – С.42–44.

5. Федоренко Я. А. Вплив Чорнобильської катастрофи на демографічні та соціально-економічні процеси в українському селі періоду незалежності [Текст]/ Я. А. Федоренко // Гуманітарний дискурс суспільних проблем: Минуле, сучасне, майбутнє: матеріали Міжвузівської наук. інтернет-конф. молодих науковців, курсантів, студентів та слухачів, Черкаси, (23 квітня 2014 р.). – [Черкаси]: ЧПБ ім.Героїв Чорнобиля, 2014. – Вип. 14. – С. 93–96.6

6. Федоренко Я. А. Реформування колгоспно-радгоспної системи в українському селі наприкінці XX – початку XXI століття [Текст]/ Я. А. Федоренко // Україна і світ: проблеми історії: зб. матеріалів Всеукраїнської наук.-практ.конф., Маріуполь, (28 листопада 2014 р.). – [Маріуполь]: МДУ, 2014. – С.66–69.

7. Федоренко Я. А. Аграрна реформа в Україні: історіографія проблеми [Текст] / Я. А.Федоренко // Strategiczne pytania swiatowej nauki – 2015: матеріали XI Міжнародної наук.-практ.конф., Перемишль, (7–15 лютого 2015 р.). – [Перемишль]: Nauka i studia, 2015.– Вип.8. Філософія. Історія. – С. 52–55.

8. Федоренко Я. А. Історія становлення аграрного ринку в Україні в кінці ХХ–на початку ХХІ століття [Текст] / Я. А.Федоренко // Veda atechologe: krok do budoucnosti – 2015: матеріали ХІ Міжнародної наук.-практ.конф., Прага, (27 лютого– 5 березня 2015 р.). – [Прага]: Education and Science, 2015.– Вип.7. Історія. Політологія. Філософія. – С. 5–8.

9. Федоренко Я. А. Тенденції розвитку особистих підсобних господарств в українському селі в останнє десятиліття ХХ століття (1991–1999 рр.) [Текст] / Я. А.Федоренко // Modern scientific potential – 2015: матеріали ХІ Міжнародної наук.-практ.конф., Шеффілд, (28 лютого– 7 березня 2015 р.). – [Шеффілд]: Science and education LTD, 2015.– Вип.13. Історія. Музика. – С. 21–24.

10. Федоренко Я. А. Основні проблеми розвитку фермерських господарств у кінці ХХ століття [Текст] / Я. А.Федоренко // Naukowa Mysl informacyjnej rowieki – 2015: матеріали ХІ Міжнародної наук.-практ.конф., Перемишль, (7–15 березня 2015р.). – [Перемишль]: Наука і освіта, 2015.– Вип.6. Філософія. Історія. – С. 39–42.

11. Федоренко Я. А. Екологічний стан земельних ресурсів в українському селі в кінці ХХ – початку ХХІ століття [Текст] / Я. А. Федоренко // Найновите научни постижения – 2015: материалы ХІ Международной науч.-практ. конф, София, (17–25 марта 2015 г.). – [София]: Бял ГРАД-БГ, 2014. – Т. 7. Политика. Философия. История. – С.62–64.

12. Федоренко Я. А. Становлення сімейних фермерських господарств в Україні періоду незалежності [Текст] / Я. А.Федоренко //Dni Vedi – 2015 : матеріали ХІ Міжнародної наук.-практ.конф., Прага, (27 березня – 4 квітня 2015р.). – [Прага]: Education and Science, 2015.– Вип.7. Історія. Політологія. Філософія. – С. 8–11.

13. Федоренко Я. А. Проблеми паювання земель колективних сільськогосподарських підприємств у процесі проведення земельної реформи в кінці ХХ – початку ХХІ століття [Текст] / Я. А.Федоренко // Science without borders – 2015 матеріали ХІ Міжнародної наук.-практ.конф., Шеффілд, (30 березня – 7 квітня 2015р.). – [Шеффілд]: Science and education LTD, 2015.– Вип.9. Історія. Філософія. – С. 10–12.

АНОТАЦІЇ

Федоренко Я.А. Суспільно-політичні та соціально-економічні перетворення в сільському господарстві України доби незалежності. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького. – Черкаси, 2016.

У дисертації на основі аналізу різнопланових історичних та історіографічних джерел досліджено суспільно-політичні та соціально-економічні перетворення в сільському господарстві України доби незалежності. Автором простежено трансформацію системи агровиробництва у 1991-2014 рр. Зокрема, з'ясовано загальні засади реформування аграрного сектора економіки, охарактеризовано розвиток орендних відносин, висвітлено реструктуризацію колгоспно-радгоспної системи.

Дослідником проаналізовано створення та розвиток нових організаційних форм підприємництва, вивчено потенційні ресурси особистих підсобних господарств, з'ясовано політичні, економічні, соціальні, психологічні та правові засади функціонування фермерських господарств у сучасній Україні. Об'єктивно оцінено і критично проаналізовано технологічні переваги та соціальні загрози діяльності агрохолдингів для сільської місцевості України.

Охарактеризовано співвідношення «прибутковість – безпека в сільському господарстві»; проаналізовано екологічні аспекти господарювання на землі, показано стратегічні перспективи ведення органічного господарювання у відновленні екобезпеки сільської місцевості; вивчено екологічну ситуацію в українському селі. Досліджено соціальні перетворення в українському селі. Зокрема, висвітлено сучасний демографічний стан та міграційні процеси в сільській місцевості, функціонування культурно-побутової інфраструктури в селах України, проаналізовано зміни в зайнятості та рівні добробуту селянських родин, висвітлено стан та особливості розвитку культурно-побутової інфраструктури сучасного села.

За результатами наукового дослідження зроблено узагальнення та висновки стосовно суспільно-політичних та соціально-економічних перетворень в сільському господарстві України доби незалежності.

Ключові слова: сільське господарство, агросектор, незалежність, українське село, реформа, орендні відносини, реструктуризація, особисті підсобні господарства, фермерство, підприємництво, агрохолдинг, органічне господарство, життєве середовище, демографічна ситуація, міграція, депопуляція, безробіття, бідність, культурно-побутова інфраструктура.

Федоренко Я.А. Общественно-политические и социально-экономические преобразования в сельском хозяйстве Украины периода независимости. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Черкасский национальный университет имени Богдана Хмельницкого. – Черкассы, 2016.

В диссертации на основе анализа разноплановых исторических и историографических источников исследованы общественно-политические, а также социально-экономические преобразования в сельском хозяйстве Украины периода независимости.

Автором изучена трансформация системы агропроизводства в 1991-2014 гг. В частности, установлены общие принципы реформирования аграрного сектора экономики, охарактеризовано развитие арендных отношений. Рассмотрена реструктуризация колхозно-совхозной системы.

Исследователем проанализировано создание и развитие новых организационных форм предпринимательства, изучены потенциальные ресурсы личных подсобных хозяйств, выяснены политические, экономические, социальные, психологические и правовые основы функционирования фермерских хозяйств в Украине. Также дана объективная оценка технологическим преимуществам и социальным угрозам для сельской местности деятельности агрохолдингов.

Исследованы социальные преобразования в украинском селе, которые произошли в результате процесса реформирования аграрного сектора Украины. В частности, освещены современные демографическое состояние и миграционные процессы в сельской местности, функционирование культурно-бытовой инфраструктуры в селах Украины, проанализированы изменения в сфере занятости и уровне благосостояния крестьянских семей, отражено состояние культурно-бытовой инфраструктуры современного села.

По результатам научного исследования сделаны теоретические обобщения и выводы относительно общественно-политических и социально-экономических преобразований в сельском хозяйстве Украины периода независимости.

Ключевые слова: сельское хозяйство, агросектор, независимость, украинское село, реформа, арендные отношения, реструктуризация, личные подсобные хозяйства, фермерство, предпринимательство, агрохолдинг, органическое хозяйство, демографическая ситуация, миграция, депопуляция, безработица, бедность, культурно -бытовая инфраструктура.

Fedorenko Y. A. Social-political and socio-economic transformations in Ukrainian agriculture under independence. – Manuscript.

Thesis for degree of doctor of historical sciences, specialty 07.00.01 – history of Ukraine. – Bohdan Khmelnytsky Cherkasy National University. – Cherkasy, 2016.

Social-political and socio-economic transformations in the Ukrainian agriculture under the independence times are researched in the thesis on the basis of the analysis of diverse primary and historiographic sources.

Historiography and the research source base are analyzed; the study reveals its methodology as well. Taking into consideration modern methodological landmark and the specificity of the chosen topic in historiography on the history of social-political and socio-economic transformations in the Ukrainian agriculture under the independence times, the following periods were defined: 1) 1991 – 2000; 2) 2001 – 2014. In every period Ukrainian and foreign historicists' experience is separated.

The source base of the work represented is studied according to the combination approach. All the body of sources is divided into data on file (archival records) and publications which are then classified into five groups, to wit: state authorities and government documents, official statistics materials and sociological research results, periodicals and information and reference editions, state programs and their concepts as to Ukrainian village reorganization, materials from the Internet.

The author determined the research methodology based on general scientific methods (comparative statement, structural analysis, resumptive inference methods) as well as specific methods: historical, chronological, problematic-thematic. The thesis written takes into consideration principles of scientificity, historicism, systematicity, objectivity and open – mindedness.

In spite of all diversity of methodological approaches presented in modern historiography, socio-cultural approach is determined as a cornerstone methodological landmark of the research. Clear definition of such a key term as «Ukrainian village» is given.

The author retraced the process of farming system transformations through 1991-2014. In particular, the general basis of reorganization of the agricultural sector of economy was found out, agrarian and land reforms implementation was analyzed, development of lease was characterized. The process of collective-and-state farm system restructuring and the process of development of market relations system in the village were covered, as well as formation of the main basis of the state support for agriculture in small, medium-sized and big business representatives which was revealed in price regulation, production grants, purchasing resources credits, tax credits, credit support, general services and village development programs funding.

The researcher analyzed the process of establishment and development of new organization forms of enterprising, studied potential resources of private subsidiary farming as an active income source for the villagers' families, explored political, economic, social, psychological and legal basis of functioning of farming business in sovereign Ukraine and determined the obstacles hindering their development and functioning to the full. The rise of small and medium-sized business in the Ukrainian

village is studied, development of which is considered to be in connection with the rise of agrarian reforms implementation. Technological advantages and social threats from agrarian holding functioning for the rural area of Ukraine were objectively evaluated and critically analyzed.

Correlation «profitability – safety in agriculture» is characterized, where the priority is proved to be given to the profitability namely, as the majority of modern farming businesses ignore all the laws of rational land farming and try to get the most impressive profits, taking no care about land resources; ecological aspects of land farming are analyzed, strategical perspectives of organic farming in the rural ecosafety renewal are shown, the state of villagers' ecological inhabitable environment is studied.

Social transformations in Ukrainian village caused by the process of reformation of Ukrainian agricultural sector are researched. In particular, modern demographic state and migration processes in the village, cultural and living infrastructure functioning in the villages of Ukraine are shown, changes in the occupational level and welfare of villagers' families are analyzed, the state and peculiarities of development of cultural and living infrastructure of a modern village are shown.

Based on the scientific research, findings, generalizations and conclusions concerning social-political and socio-economic transformations in the Ukrainian agriculture under the Independence period were made.

Key words: agriculture, agricultural sector, independence, Ukrainian village, reorganization, lease relations, restructuring, private subsidiary farming, farming, enterprising, agricultural holding, organic farming, inhabitable environment, demographic state, migration, depopulation, unemployment, poverty, cultural and living infrastructure.